

Αυτονομία, αισθητική, αυθεντία: Έννοιες και απορίες του Διαφωτισμού στον Immanuel Kant και τον Michel Foucault*

Αντώνιος Καλατζής

Στον Παντελή Μπασάκο,
με εκτίμηση και αγάπη

Abstract _ Antonios Kalatzis | Autonomy, Aesthetics, Authority: Concepts and Aporias of Enlightenment in Immanuel Kant and Michel Foucault

The article delineates Immanuel Kant's concept of Enlightenment as developed in his essay, "Answering the Question: What is Enlightenment?," and its critical reception from the late Michel Foucault. The first part focuses on Kant's understanding of Enlightenment as a process. It unearths a latent tension between the two main elements of this process: the universal, *i.e.* superhistorical, rational faculties of all rational beings, and the particular, *i.e.* historical conditions for the development of these faculties. These conditions are summarized in the emergence of public sphere in 18th century Prussia and/or in the so-called 'Western World'. The tension arises from Kant's effort to connect in a quasi-necessary way the superhistorical element and the historical element of the Enlightenment process. The second part of the article exhibits the reasons, why Kant's article assumes such a prominent role in the writings of the late Michel Foucault. It depicts the way that Foucault makes use of the aforementioned tension in Kant's essay in order to replace the canonical Kantian concept of critique with Kant's concept of Enlightenment as critique. The third and final part of the article offers a diagnosis of the contemporary sociopolitical state-of-affairs. It argues that Kant's concept of Enlightenment as such and Foucault's modification thereof summarize the reasons that lead to the contemporary crisis of authority vis-à-vis politics, religion and state institutions. From this diagnosis arises the need for a new conceptualization of the relation between modern individual freedom and authority. Elements of this new relation, the article concludes, can be found in the work of the mid 20th-century, unjustly underappreciated German philosopher Gerhard Krüger.

---

* Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει θερμά τους διοργανωτές και την επιστημονική επιτροπή του συνεδρίου *Ο Καντ ανάμεσά μας: τριακόσια χρόνια από τη γέννησή του (Τμήμα Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Πατρών, 16-17 Μαΐου 2024)*, όπου είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει μια πρώτη μορφή του άρθρου του. Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει επίσης και την/τον ανώνυμη/ο κριτή για τις αναλυτικές κριτικές παρατηρήσεις που συντέλεσαν ουσιαστικά στη βελτίωση του κειμένου.

Εισαγωγή

Το δοκίμιο του Ιμμάνουελ Καντ *Τι είναι Διαφωτισμός* ανήκει, πλέον, στα κλασικά κείμενα πολιτικής φιλοσοφίας, πολιτικής θεωρίας και ιστορίας των ιδεών. Και δικαιολογημένα. Δημοσιευμένο το 1784, δηλαδή ακριβώς πριν από 240 χρόνια, στην επιθεώρηση *Berlinische Monatsschrift*, είναι γραμμένο για ένα ευρύ κοινό, χωρίς τεχνική ορολογία και με άμεση αναφορά σε μια συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική συγκυρία: την ανάδυση της δημόσιας σφαίρας κατά τη διακυβέρνηση του Φρειδερίκου του 2ου της Πρωσίας.¹

Αυτή ακριβώς η σύνδεση μεταξύ του αναστοχασμού για την ιδιαιτερότητα μιας ιστορικά μεταβατικής στιγμής και του διαφωτιστικού εγχειρήματος θα είναι και ο οδηγητικός μίτος για τη σύγκριση μεταξύ Καντ και Φουκώ, την οποία επιχειρεί αυτό το άρθρο: στο πρώτο μέρος προτείνεται μια ανακατασκευή του κειμένου του Καντ. Το δεύτερο μέρος προχωράει σε μια ενοποιητική ανάγνωση δυο κειμένων του Φουκώ, δημοσιευμένων με τον τίτλο «Τι είναι Διαφωτισμός;»,² λαμβάνοντας υπόψη και άλλα σχετικά κείμενά του. Το τρίτο μέρος συγκρίνει την καντιανή και τη φουκωική κατανόηση του Διαφωτισμού, με σκοπό τον προσδιορισμό του βαθμού απόκλισης μεταξύ των δυο στοχαστών. Αυτό θα επιτευχθεί με επίκεντρο την έννοια της “εξόδου”, η οποία είναι κεντρική στα κείμενα και των δυο στοχαστών. Τέλος, το τέταρτο και καταληκτικό μέρος διερευνά προγραμματικά την διερεύνηση των ορίων και των προοπτικών που διανοίγονται από τα δυο αυτά εγχειρήματα: του καντιανού προσανατολισμού σε μια πανανθρώπινα κοινή έννοια αυτονομίας και της φουκωικής κατανόησης του Λόγου ως μιας πολλαπλότητας υπόρρητων ή ρητών πρακτικών, οι οποίες δυνητικά μπορούν να μετασχηματιστούν σε υλικά αυτοποίησης.³ Θα υποστηριχθεί ότι οι δυσκολίες και των δυο εγχειρημάτων οδηγούν στην ανάγκη αναθεώρησης μιας σχέσης με ένα πρόβλημα, το οποίο τόσο ο νεωτερικός όσο και ο μετανεωτερικός Λόγος θεώρησαν ότι μπορούσαν να ξεοβελίσουν προγραμματικά: το πρόβλημα της αυθεντίας.

¹ Βλ. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ 1971, 14.

² Έχουν εκδοθεί δύο κείμενα του Φουκώ, στον τέταρτο τόμο της συλλογής ομιλιών, συνεντεύξεων και γραπτών του (FOUCAULT 1994) με ακριβώς τον ίδιο τίτλο, *Τι είναι Διαφωτισμός*; Το πρώτο, το οποίο υπάρχει στα ελληνικά σε μετάφραση του Στέφανου Ροζάνη (Φουκώ 1988), εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα αγγλικά, στον τόμο με κείμενα του Φουκώ που επιμελήθηκε ο Πωλ Ράμπινου (RABINOW 1984). Το δεύτερο, συντομότερο, αποτελεί απόσπασμα μιας διάλεξης του Φουκώ από το Collège de France το 1983. Δημοσιεύεται για πρώτη φορά στην επιθεώρηση *Magazine littéraire* τον Μάιο του 1984 και επαναδημοσιεύεται στον προαναφερθέντα, τέταρτο τόμο της συλλογής ομιλιών, συνεντεύξεων και γραπτών του Φουκώ (FOUCAULT 1994β). Τα δύο κείμενα του ύστερου Φουκώ –θυμίζω ότι αυτός πεθαίνει το 1984– προσεγγίζουν την καντιανή έννοια του Διαφωτισμού με τον ίδιο τρόπο και την ίδια σκοποθεσία. Σε ό,τι ακολουθεί θα τα αντιμετωπίσω ως ένα ενιαίο κείμενο αναφερόμενος στο πρώτο ως «χειρόγραφο» και στο δεύτερο ως «διάλεξη». Για την ιστορία των δυο κειμένων βλ. και ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ 2011, 56, υποσημ. 10.

³ Για την έννοια της αυτοποίησης βλ. FOUCAULT 1994α, 441.

1. Καντ

Το δοκίμιο του Καντ μένει γνωστό για τον ορισμό του Διαφωτισμού από τον Καντ και για τη θεμελίωση της πολιτικής εξουσίας που προκύπτει από αυτόν. Ο Καντ ορίζει τον Διαφωτισμό ως «την έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία φταίει ο ίδιος».⁴ Ο Καντ θα περιγράψει αυτή την ανωριμότητα ως την «αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου».⁵ Η ορθή χρήση του νου, ωστόσο, δεν είναι μια ικανότητα που αποκτάται μια και καλή αλλά κάτι που μαθαίνεται μέσω της αυτόνομης χρήσης του νου. Τα έλλογα υποκείμενα, που μόλις έχουν βγει από την ανωριμότητά τους, μπορούν κάλλιστα να προβούν και σε εσφαλμένες χρήσεις του Λόγου. Συνεπώς, συμπεραίνει ο Καντ, είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός ισχυρού, πλην όμως, διαφωτισμένου μονάρχη, ο οποίος θα εγγυάται την εύτακτη κοινωνική αναπαραγωγή. Αυτός ο μονάρχης, εγγυάται, εντέλει, την ομαλή διαδικασία αυτοδιαφωτισμού των πολιτών, αφού η εξουσία του επιτρέπει μεν την εξάσκηση της ελεύθερης χρήσης του λόγου, εξοβελίζοντας δε την πιθανότητα πολιτικών αναταραχών, η οποία θα επέφερε ένα ισχυρότατο πλήγμα σε αυτή την αυτοδιαφωτιστική διαδικασία. Όπως γράφει ο ίδιος ο Καντ:

Ένας μεγαλύτερος βαθμός πολιτικής ελευθερίας φαίνεται [πλαγιογράμμιση: ΑΚ] να επιδρά ευνοϊκά στην πνευματική ελευθερία του λαού κι ωστόσο της θέτει ανυπέρβλητους φραγμούς. Απεναντίας, ένας μικρότερος βαθμός πολιτικής ελευθερίας δίνει στο λαό το περιθώριο να ξεδιπλώσει όλες του τις δυνάμεις.⁶

Ο Καντ, ως γνωστόν, θα ενοποιήσει στο κείμενο αυτό Διαφωτισμό και πεφωτισμένη μοναρχία με την καταληκτική διάγνωση, ότι δεν ζούμε σε μια διαφωτισμένη εποχή, δηλαδή σε μια εποχή, η οποία δεν απειλείται πλέον από λανθασμένες χρήσεις του Λόγου, αλλά σε μια εποχή διαφωτισμού, δηλαδή σε μια εποχή μαθητείας στην ελεύθερη χρήση του Λόγου,⁷ η οποία, ως εποχή μαθητείας, είναι επιρρεπής σε λάθη.

Αυτά τα δυο άρρηκτα συνδεδεμένα σημεία, είναι τα σημεία για τα οποία γίνεται γνωστό και παραμένει κλασικό το κείμενο του Καντ. Υπάρχει, ωστόσο, και ένα τρίτο, καίριο σημείο, το οποίο κατά κανόνα διαφεύγει της προσοχής. Ορίζω το σημείο αυτό ως την «ιστορική προϋπόθεση της εξόδου». Ως γνωστόν, οι θεωρητικές και πρακτικές ικανότητες του ανθρώπου ή/και κάθε έλλογου όντος –στις οποίες, στο εξής, θα αναφέρομαι ως “έλλογες ικανότη-

⁴ ΚΑΝΤ 1989, 19.

⁵ ΚΑΝΤ 1989, 19.

⁶ ΚΑΝΤ 1989, 29.

⁷ ΚΑΝΤ 1989, 27.

τες” – είναι, σύμφωνα με τον Καντ, ανιστορικές.⁸ Προφανώς, ο Καντ αναγνωρίζει την αναγκαιότητα ανάπτυξης των έλλογων αυτών καταβολών από τους μεμονωμένους ιστορικούς φορείς τους, χωρίς, όμως, τουλάχιστον μέχρι τη δημοσίευση του κειμένου, να έχει προσδιορίσει τις κοινωνικοϊστορικά ιδανικές συνθήκες για την ανάπτυξη αυτή.⁹

Στο σύντομο κείμενο, ωστόσο, ο Καντ φαίνεται να προχωράει σε αυτή την παράδοξη σύνδεση μεταξύ των εμπειρικών συνθηκών ανάπτυξης των αναγκαίων και καθολικών και, συνεπώς, υπεριστορικών και υπερεμπειρικών, έλλογων ικανοτήτων· σύνδεση παράδοξη, καθώς αυτό που συνδέεται –η εμπειρική/ιστορική συνθήκη, από τη μια, και η πλήρης ανάπτυξη των υπεριστορικών και υπερεμπειρικών έλλογων ικανοτήτων από την άλλη– συνδέεται με τρόπο σχεδόν *αναγκαίο*. Αυτό, όμως, αποκλείεται επί της αρχής από τον τρόπο κατανόησης της σχέσης μεταξύ υπερεμπειρικής και εμπειρικής σφαίρας από την καντιανή φιλοσοφία. Ο Καντ αποτυπώνει το παράδοξο αυτό με τον ακόλουθο τρόπο: «Στον καθένα πρέπει να είναι ελεύθερη η δημόσια χρήση της λογικής δύναμής του, και αυτή η χρήση είναι η μόνη [πλαγιογράμμιση: ΑΚ] που μπορεί να φέρει διαφωτισμό στους ανθρώπους».¹⁰

Εν προκειμένω, ο Καντ φαίνεται να συνδέει την ανάπτυξη των έλλογων ικανοτήτων του ανθρώπου –τη δημόσια χρήση του Λόγου– μέσω κοινών και θεσμοποιημένων πρακτικών –τη δημόσια σφαίρα–,¹¹ όπου οι κρίσεις για κάθε ζήτημα, δηλαδή η «ελευθερία να κάνει κανείς δημόσια χρήση της έλλογης δύ-

⁸ Βλ. ενδεικτικά την «Εισαγωγή» στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* σε ΚΑΝΤ 2002, 69–106 και τα σχετικά χωρία από την *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* σε ΚΑΝΤ 2004β, 23–27, 54–55, 70, 75 και 86–87. Για την κριτική έκθεση αυτής της θεμελιώδους, καντιανής προκειμένης και των σύγχρονων θεωρητικών μετασχηματισμών της βλ. ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ 2015, 39–52. Ο Κιουπκιολής αντιτάσσει στην καντιανή έννοια της αυτονομίας την «αυτονομία ως απεριόριστη, ελεύθερη επιλογή των προσωπικών μορφών δράσης του ατόμου» (ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ 2015, 46), κινδυνεύοντας, όμως, λόγω του εύρους του ορισμού του, να καταστήσει την έννοια της αυτονομίας κενή περιεχομένου ή/και αξιολογικών κριτηρίων (ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ 2015, 127). Η “αυτονομία της απεριόριστης επιλογής” δεν είναι αυθαίρετη, μεν, αλλά αυτό μόνο επειδή είναι πέραν του δίπολου “(υπεριστορική) θεμελίωση – (κατά περίπτωση) αυθαιρεσία”, δε.

⁹ Στην § 40 της *Κριτικής της Δύναμης της Κρίσης* ο Καντ αναφέρει, ως γνωστόν, την «Ιδέα μιας κοινής αίσθησης» (*sensus communis*) μέσω της οποίας «συγκρατούμε» την αδιαμεσολάβητη αξίωση αντικειμενικότητας της κρίσης μας, «λαμβάνοντας υπ’ όψιν νοερώς (a priori) τον παραστατικό τρόπο καθενός άλλου». Ο Καντ θα συμπληρώσει, ωστόσο, ότι αυτή η σύγκριση των σκέψεών μας με τις σκέψεις των άλλων αφορά τη σύγκριση «όχι τόσο με τις πραγματικές, όσο με τις απλώς δυνατές κρίσεις των άλλων και με το να λαμβάνουμε τη θέση καθενός άλλου, εφ’ όσον κάνομε απλώς αφαίρεση από τους περιορισμούς που συναρτώνται τυχαίως με τη δική μας αποτίμηση [...]», ΚΑΝΤ 2002, 223, §40. Το ότι ο Καντ κάνει ρητά λόγο για «δυνατές» και όχι για «πραγματικές» κρίσεις είναι ένα ιδιαίτερο κρίσιμο σημείο, καθώς με αυτόν τον τρόπο ο Καντ δεν θεμελιώνει την αναγκαιότητα μιας πραγματικής δημόσιας σφαίρας και της σύγκρισης των κρίσεών μας με πραγματικές κρίσεις αλλά, απλώς, την αναγκαιότητα να λαμβάνουμε υπ’ όψη μας τις δυνατές κρίσεις των άλλων.

¹⁰ ΚΑΝΤ 1989, 22.

¹¹ ΚΑΝΤ 1989, 22. Βλ. και ΦΟΥΚΩ 2016, 58.

ναμής του παντού»,¹² σχηματίζονται ύστερα από διαβουλεύσεις των πολιτών, δηλαδή ύστερα από διαβουλεύσεις όπου το δούναι και λαβείν των λόγων λαμβάνει χώρα δημόσια και όχι ύστερα από ιδιωτικό και κοινωνικά απομονωμένο αναστοχασμό. Όπως γράφει ο ίδιος:

Είναι [...] δύσκολο για κάθε άνθρωπο χωριστά να προσπαθήσει να βγει από την ανωριμότητά του που του έχει γίνει σχεδόν δεύτερη φύση. [...] Όποιος θα [...] έσπαγε [τις αλυσίδες μιας ανωριμότητας που δεν έχει τελειωμό – ΑΚ], θα σκόνταφτε –με το αβέβαιο πήδημά του– ακόμη και στο πιο μικρό χαντάκι, έτσι αμάθητος που είναι σε τέτοιας λογής ελεύθερη κίνηση. Ως εκ τούτου είναι πολύ λίγοι εκείνοι που κατόρθωσαν, καλλιεργώντας μόνοι τους το πνεύμα τους, να ξεφύγουν από την ανωριμότητα και παρόλο τούτο να βαδίσουν σταθερά. Ένα κοινό όμως έχει μεγαλύτερη δυνατότητα να διαφωτιστεί από μόνο του [πλαγιογράμμιση: ΑΚ]. Θα έλεγα πως κάτι τέτοιο –υπό τον όρο μόνο ότι υπάρχει ελευθερία– είναι *αναπότρεπτο* [πλαγιογράμμιση: ΑΚ].¹³

Η συγκεκριμένη ιστορική και κοινωνικοπολιτική συνθήκη με την οποία ο Καντ συνδέει σχεδόν αναγκαία την «ανάπλαση στον τρόπο του σκέπτεσθαι» της «αστόχαστης μάζας»¹⁴ είναι η εμφάνιση της δημόσιας σφαίρας. Μέσω αυτής της ανάδυσης συντελείται η έναρξη της εποχής του «γενικού διαφωτισμού»,¹⁵ δηλαδή της μαζικής αυτοδιαφωτιστικής μαθητείας,¹⁶ η οποία προσανατολίζεται στην πλήρη ανάπτυξη των έλλογων ικανοτήτων της ανθρωπότητας. Με αυτό τον τρόπο, αναδεικνύεται μια εναλλακτική ιστορία του Λόγου: ενώ στο τέλος της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* ο Καντ θεματοποιούσε την ιστορία του Λόγου από «μιαν σκοπιά απλώς υπερβατολογική»,¹⁷ εδώ φαίνεται να παρουσιάζει σε αδρές γραμμές μια ιστορία των σχεδόν αναγκαίων, πλην όμως, εμπειρικών συνθηκών γενικής ανάπτυξης του Λόγου, οι οποίες συνοψίζονται στην τομή η οποία συντελείται από την ιστορική ανάδυση της θεσμοποιημένης δημοσιότητας. Αυτή η εμφάνιση χωρίζει τον ιστορικό χρόνο στα δυο: την περίοδο της ατομικής, και για αυτό κατά κανόνα αποτυχημένης, προσπάθειας ανάπτυξης των έλλογων ικανοτήτων και την περίοδο της συλλογικής, και για αυτό, σύμφωνα με τον Καντ, σχεδόν βέβαια επιτυχημένης, προσπάθειας ανάπτυξής τους.

Σε αυτή την ιστορία του –δημόσιου– λόγου, συνεπώς, ο Διαφωτισμός, ή, έστω, η έναρξη της διαδικασίας αυτοδιαφωτισμού των μαζών συμβαίνει *άπαξ*.

¹² ΚΑΝΤ 1989, 21.

¹³ ΚΑΝΤ 1989, 20.

¹⁴ ΚΑΝΤ 1989, 21.

¹⁵ ΚΑΝΤ 1989, 27.

¹⁶ Για τα όρια και τις εσωτερικές αντιφάσεις αυτής της αυτοδιαφωτιστικής διαδικασίας στο δοκίμιο του Καντ βλ. GEUSS 2014, xiii–xvi.

¹⁷ ΚΑΝΤ 2006, 475 (A851/B879).

Καθώς οι έλλογες ικανότητες του ανθρώπου είναι υπερϊστορικές, η μόνη διαφορά που εισάγεται με αυτή την τομή δεν είναι η δημιουργία τους αλλά η γενική ενεργοποίησή τους. Η ιστορικότητα, έτσι, την οποία φαίνεται να εισάγει ο Καντ στο κείμενό του, δεν είναι μια ιστορικότητα των ανθρώπινων ικανοτήτων αλλά μια ιστορικότητα των συνθηκών, υπό τις οποίες αυτές οι ικανότητες μπορούν να αναπτυχθούν μαζικά.

Συνοψίζω: το κείμενο του Καντ, πέρα από τον ορισμό του Διαφωτισμού ως ελεύθερης χρήσης του νου και τη συνεπαγόμενη ανάγκη εγγύησης της δημόσιας τάξης κατά τη διαδικασία αυτοεκμάθησης της χρήσης αυτής εισάγει και μια ιστορία του *δημόσιου* Λόγου, ως εκείνης της *σχεδόν* αναγκαίας προϋπόθεσης για τη γενική, ελεύθερη εκδίπλωση των έλλογων ικανοτήτων του ανθρώπου.¹⁸ Αυτός ο ιστορικός παράγοντας, όμως, ενεργοποιεί μια καθολική, αναγκαία και, συνεπώς, ανιστορική δυνατότητα, η οποία εντάσσεται σε ένα σαφές και προδιαγεγραμμένο πλαίσιο ανάπτυξης. Η καντιανή «έξοδος από την ανωριμότητα» είναι μια *άπαξ* έξοδος.

2. Φουκώ

Το κείμενο του Καντ παραμένει επί μακρόν αντικείμενο ενδιαφέροντος για τις/ους ειδικούς της καντιανής πολιτικής φιλοσοφίας ή/και τους ιστορικούς του διαφωτισμού. Η παραγωγική ερμηνεία του Μισέλ Φουκώ στα μέσα της δεκαετίας του 1980 θα το τοποθετούσε στο επίκεντρο ενός ευρύτερου ενδιαφέροντος περί ορθολογικότητας και ευρωπαϊκής (μετα-)νεωτερικότητας.

Αυτή η *σχεδόν* αναγκαία, ιστορική/εμπειρική και, συνεπώς, παράδοξη σύνδεση μεταξύ γενικής ανάπτυξης των έλλογων ικανοτήτων του ανθρώπου, η οποία, ως εμπειρική, ενσαρκώνει μια τομή μεταξύ της ατομικής και της συλλογικής ανάπτυξης του Λόγου στο κείμενο του Καντ είναι το κατεξοχήν αντικείμενο του ενδιαφέροντος στην ανάγνωση που προτείνει ο Φουκώ.¹⁹ Και στα δύο ομότιπλα κείμενα ο Φουκώ θα εξαίρει τη σημασία του κειμένου σε σχέση με άλλα κείμενα όπου ο Καντ πραγματεύεται την ιστορία, καθώς, κατά τον Φουκώ, τα τελευταία ασχολούνται με την ιστορία με όρους ενός τελεολογικού συνεχούς²⁰ και όχι με όρους ιστορικής τομής ή ασυνέχειας. Στη διάλεξη²¹ ο Φουκώ υπογραμμίζει την ιδιαιτερότητα του κειμένου του Καντ ως ενός

¹⁸ Ο Καντ, ύστερα από την εμπειρία της γαλλικής επανάστασης, θα περιορίσει το εύρος της ανεμπόδιστης δημόσιας χρήσης του λόγου από τις/ους πολίτες ή/και από τις/ους κρατικές/ους λειτουργούς αναγνωρίζοντας ρητά, στη *Διένεξη των Σχολών*, το δικαίωμα των κυβερνήσεων να απαγορεύουν τη δημόσια κριτική από τους «πρακτικούς» των ανώτερων σχολών (Ιατρική, Νομική, Θεολογική) σε διδασκαλίες που έχουν επικυρωθεί από το κράτος. Βλ. ΚΑΝΤ 2004α, 127-βλ. και 139 και 251.

¹⁹ Για μια εναλλακτική εξήγηση των λόγων για τους οποίους ο Φουκώ εστιάζει στο κείμενο του Καντ βλ. ΔΕΒΕΛΕΚΟΣ 2019, 18.

²⁰ Για τα κείμενα στα οποία ο Καντ θεωρεί την ιστορία ως ένα τελεολογικό μεν, αναστοχαστικό, δε, συνεχές βλ. ΒΑΚΗ 2012, 167–98.

²¹ ΦΟΥΚΑΥΛΤ 1994β.

κειμένου, στο οποίο, ίσως για πρώτη φορά η ίδια η φιλοσοφία θεματοποιεί «την ιδιάζουσα επικαιρότητα των λόγων της»,²² αντιμετωπίζοντας το παρόν με τους όρους ενός «φιλοσοφικού συμβάντος»,²³ στο οποίο ανήκει και η ίδια η νεωτερική φιλοσοφία. Ενώ, με άλλα λόγια, ο Καντ θεματοποιεί την εμφάνιση της δημόσιας σφαίρας ως μιας μεμονωμένης ιστορικής στιγμής, βάσει της οποίας διαχωρίζει την ιστορία της ανάπτυξης των έλλογων ικανοτήτων σε ατομική και συλλογική, ο Φουκώ διευρύνει τη σημασία της συμπλοκής μεταξύ συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής και φιλοσοφίας: η φιλοσοφική ερώτηση περί του παρόντος ως διακριτού συμβάντος, θα συνεχίσει ο Φουκώ, δεν μπορεί να υποκατασταθεί με την ερώτηση περί του ανήκειν μιας/ενός φιλοσόφου σε μια θεωρία ή/και παράδοση, καθώς τόσο η θεωρία όσο και η παράδοση είναι σύστοιχα ενός νοηματικού συνεχούς. Αντίθετα, η ερώτηση για το παρόν μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως ερώτηση για το ανήκειν της φιλοσοφίας σε ένα «προσδιορισμένο “εμείς”, σε ένα εμείς, το οποίο αναφέρεται σε ένα πολιτισμικό όλο, το οποίο χαρακτηρίζει την ιδιάζουσα επικαιρότητα αυτού του εμείς».²⁴

Ο Καντ, σύμφωνα με τον Φουκώ, δεν παρατηρεί ως εξωτερικός παρατηρητής την εμφάνιση της δημόσιας σφαίρας και τη συμβολή της στη γενική ανάπτυξη των έλλογων ικανοτήτων του ανθρώπου αλλά συντάσσεται ως φιλόσοφος με το ιστορικά προσδιορισμένο “εμείς” που ενσαρκώνεται από τη σφαίρα αυτή. Ο Καντ εμφανίζεται, έτσι, από τον Φουκώ ως εκείνος ο φιλόσοφος, ο οποίος – για μια στιγμή – δεν θεωρεί την ανθρωπότητα και την ιστορία της εξωιστορικά, αλλά ως εκείνος που εντοπίζει έναν καινούργιο τύπο ανθρώπου. Ο καινούργιος άνθρωπος, σύμφωνα με τον Καντ του Φουκώ, είναι ώριμος, δηλαδή έχει το θάρρος να μεταχειρίζεται το δικό του νου ή/και Λόγο χωρίς να ζητά κάποια καθοδήγηση. Το μόνο που ζητά αυτός ο νέος τύπος ανθρώπου είναι το δικαίωμα της διατήρησης της δημόσιας σφαίρας, εντός της οποίας ελέγχει κριτικά μαζί με τους συνανθρώπους του οποιοδήποτε δόγμα ή/και αρχή υποβάλλοντάς την, όπως και τον ίδιο του τον εαυτό, στη βάση του Λόγου. Ο νέος άνθρωπος δεν ομαδοποιείται, πλέον, ως φυλή, ως έθνος, ως θρησκεία, ως οικογένεια ή ως συντεχνία, αλλά ως έλλογο κοινό.

3. Διευρύνσεις

Ο τρόπος με τον οποίο ανασυγκροτείται από τον Φουκώ η ιστορική τομή μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας χρήσης του Λόγου παραμένει, ενδεχομένως, πιστή στον τρόπο, με τον οποίο ο Καντ κατανοεί τον Διαφωτισμό. Ο Καντ, ενδεχομένως να συμφωνούσε με την πρώτη, *ιστορικοκοινωνική*, διεύρυνση του Φουκώ, η οποία αντιμετωπίζει την εμφάνιση της δημόσιας σφαίρας και των συνεπαγωγών της ως σύνοψη αυτού που έχει χαρακτηριστεί ως νεωτερικότητα. Ο Φουκώ θα γράψει:

²² FOUCAULT 1994β, 680.

²³ FOUCAULT 1994β, 680.

²⁴ FOUCAULT 1994β, 680.

Όλα αυτά, η φιλοσοφία ως κριτική θεματοποίηση της εκάστοτε επικαιρότητας και ως εξέταση αυτής της επικαιρότητας από τον φιλόσοφο, ο οποίος είναι ένα μέρος της και καλείται να προσδιορίσει τη θέση του σε σχέση με αυτή, θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν το χαρακτηριστικό του λόγου της νεωτερικότητας και περί νεωτερικότητας.²⁵

Η εγελιανού, όμως, τύπου²⁶ ενσωμάτωση του Καντ στο γενεαλογικό εγχείρημα του Φουκώ, γίνεται εμφανής στις υπόλοιπες τρεις διευρύνσεις που αυτός επιχειρεί επί της καντιανής διάγνωσης. Το νευραλγικό σημείο που επιτρέπει στον Φουκώ να διευρύνει την καντιανή ερώτηση περί Διαφωτισμού είναι το εξής: παρόλο που ο Καντ φέρνει στο κείμενό του για τον Διαφωτισμό ιστορική εμπειρία και υπερβατολογική υπερεμπειρικότητα σε μια πρωτοφανή εγγύτητα, ρωτά πάντα για τη στιγμή ενεργοποίησης ενός υπεριστορικού δυναμικού έλλογων ικανοτήτων. Αντίθετα, ο Φουκώ βλέπει σε αυτή την εγγύτητα τη ρωγή στην αφήγηση περί υπεριστορικού Λόγου και τη διατύπωση του ερωτήματος περί ιστορικότητας του Λόγου αυτού.

Η δεύτερη διεύρυνση που επιχειρεί ο Φουκώ επί του καντιανού σχήματος είναι *μεθοδολογική*. Ενώ ο Καντ χαιρετίζει τον ιστορικά καινοφανή άνθρωπο της δημόσιας σφαίρας, ο οποίος μπορεί επιτέλους, να αναπτύξει πλήρως τις έλλογες ικανότητές του, ο Φουκώ μετασχηματίζει την διάγνωση αυτή ως τη διάγνωση της εμφάνισης εκείνου του τύπου κριτικής, η οποία εξετάζει τις συνθήκες ανάδυσης *κάθε τύπου ορθολογικότητας*. Σε μια άλλη συνέντευξη του με τίτλο «Η ζωή: η εμπειρία και η επιστήμη»,²⁷ ο Φουκώ θα επιστρέψει εκ νέου στο κείμενο του Καντ και θα ταυτίσει την κριτική στάση με τον γενεαλογικό εντοπισμό των κοινωνικοϊστορικών συνθηκών ανάδυσης κάθε σκέψης, η οποία *αυτοπαρουσιάζεται* ως έλλογη, δηλαδή ως καθολικά δεσμευτική και αναγκαία, χωρίς, όμως, να είναι:

Για πρώτη φορά, η ερώτηση που απευθύνθηκε στην έλλογη σκέψη δεν ήταν μόνο αυτή σχετικά με τη φύση της, τα θεμέλιά της, τη δύναμη και το δίκιο της αλλά, επίσης, για την ιστορία και τη γεωγραφία της, για το άμεσο παρελθόν της και για τις προϋποθέσεις της ύπαρξής της, για τον χρόνο της, για τον τόπο της και για την επικαιρότητά της. Θα μπορούσαμε να δεχτούμε ως σύμβολο για αυτή την ερώτηση, στην οποία η φιλοσοφία θεματοποιεί τη σύγχρονη μορφή της και τη σχέση της με τα συγκείμενά της, τη συζήτηση που διεξήχθη στην επιθεώρηση *Berlinische Monatsschrift* με θέμα την ερώτηση *Τι είναι Διαφωτισμός*. Αυτή την ερώ-

²⁵ FOUCAULT 1994β, 680–81. Βλ. και FOUCAULT 1994α, 437–38.

²⁶ “Εγελιανού” με την έννοια της ενσωμάτωσης μιας φιλοσοφικής θέσης σε ένα ευρύτερο φιλοσοφικό/θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο δεν συμμερίζεται ρητά η θέση αυτή.

²⁷ FOUCAULT 1994ε.

τηση προσπάθησαν να απαντήσουν, ο καθένας με τον τρόπο του, ο Μέ-ντελσον και έπειτα ο Καντ.²⁸

Η τρίτη, *αφυπερβατολογικοποιητική*,²⁹ διεύρυνση του καντιανού σχήματος προκύπτει άμεσα από τη δεύτερη. Αφού η διάγνωση της σημασίας μιας μεμονωμένης ιστορικής συνθήκης, εν προκειμένω, η ανάδυση της δημόσιας σφαίρας, έχει μετασηματιστεί στο μεθοδολογικό ιδεώδες εξέτασης των ιστορικών συνθηκών κάθε ορθολογικότητας, τότε η συγκεκριμένη –φουκωική– μεθοδολογία αξιώνει την κατάδειξη των ενδεχόμενων ορίων της ιστορικά προσδιορισμένης νεωτερικής ορθολογικότητας. Ο Φουκώ θα συνεχίσει στο ίδιο κείμενο λέγοντας:

Κατέστη δυνατό για τη φιλοσοφία να γίνει κατανοητή ως η απλή σύνοψη των χαρακτηριστικών της εποχής της, ως η συστηματοποίηση και η αναστοχασμένη μορφή της εποχής αυτής. Από την άλλη, ωστόσο, εμφανίστηκε η ίδια η εποχή, ως η εμφάνιση και η αποκάλυψη των θεμελιωδών χαρακτηριστικών της συγκεκριμένης φιλοσοφίας. Με αυτόν τον τρόπο η φιλοσοφία εμφανίζεται ως ένα στοιχείο, το οποίο αποκαλύπτει, περισσότερο ή λιγότερο, το νόημα μιας εποχής ή, αντίστροφα, ως ο καθολικός νόμος, ο οποίος καθορίζει τη μορφή που πρέπει να λάβει η εκάστοτε εποχή.³⁰

Ενώ ο Καντ χαιρέτιζε στο κείμενό του τις ιστορικές, μεν, αλλά (σχεδόν) αναγκαίες, δε, συνθήκες πλήρους ανάπτυξης ενός συνόλου συγκεκριμένων και αμετάβλητων ικανοτήτων, ο Φουκώ θεωρεί ότι η ταυτοποίηση των συνθηκών αυτών μπορεί, έτσι, να στραφεί ενάντια στη νεωτερική «κυριαρχία του λόγου», υποδεικνύοντας αρνητικά και την ενδεχόμενη υπέρβασή του. Στα χέρια του Φουκώ, ο καντιανός Λόγος υποβαθμίζεται σε *άλλον ένα λόγο*. Παραθέτω από τη συνέντευξη του Φουκώ «Δομισμός και Μεταδομισμός» από το 1983:

Θα έλεγα, ότι, ενδεχομένως, εάν η φιλοσοφία της νεωτερικότητας, αυτή, δηλαδή, του 19ου και του 20ού αιώνα, προκύπτει εν πολλοίς από την ερώτηση του Καντ «Τι είναι Διαφωτισμός;», δηλαδή αν θεωρήσουμε ότι μια από τις βασικές λειτουργίες της νεωτερικής φιλοσοφίας ήταν η διατύπωση της ερώτησης για εκείνη την ιστορική στιγμή, κατά την οποία ο Λόγος μπόρεσε να εμφανιστεί στην «ώριμη» μορφή του «χωρίς καθοδήγηση», η φιλοσοφία του 19ου αιώνα, λοιπόν, συνίσταται στη διατύπωση της ερώτησης, για το χρονικό σημείο όπου ο Λόγος φτάνει στην αυτονομία, για τη σημασία της ιστορικότητας του Λόγου και για το τι αξία πρέπει να αποδοθεί στην κυριαρχία του Λόγου στον νεωτερικό κόσμο μέσω [της μελέτης – ΑΚ] των τριών μεγάλων σχηματισμών, της επιστημονικής σκέψης, του τεχνικού εξοπλισμού και της πολιτικής οργάνωσης.³¹

²⁸ FOUCAULT 1994ε, 765.

²⁹ Ευχαριστώ τον Γ. Ξηροπαίδη για την υπόδειξη του όρου.

³⁰ FOUCAULT 1994ε, 765–66.

³¹ FOUCAULT 1994α, 438 κ.ε.

Η αναφορά, πλέον, όχι στον Λόγο αλλά στην «κυριαρχία του Λόγου»,³² την οποία κάνει ο Φουκώ στο συγκεκριμένο χωρίο, συνοψίζει τη θεμελιώδη μετατόπιση που επιχειρείται στο καντιανό πνεύμα του κειμένου: ενώ ο Καντ χαιρέτιζε την εποχή του Διαφωτισμού ως την πρώτη εποχή απρόσκοπτης χρήσης του ενός, καθολικού, υπερϊστορικού και πανανθρώπινου λόγου, ο Φουκώ κατανοεί την ίδια εποχή, ως την πρώτη εποχή κριτικού ελέγχου κάθε λόγου, που αξιώνει να είναι κυριαρχικός, δηλαδή καθολικός, υπερϊστορικός και πανανθρώπινος.³³

Η ιδέα της καντιανής κριτικής, αντικαθίσταται με αυτό τον τρόπο από τον Φουκώ από την καντιανή ιδέα του Διαφωτισμού ως κριτικής.³⁴ Μια κίνηση, η οποία, επιτρέπει στον Φουκώ την ταυτοποίηση του καντιανού Διαφωτισμού ως «το προλεγόμενο κάθε Διαφωτισμού [πλαγιογράμμιση: ΑΚ], παροντικού και μελλοντικού».³⁵ Ο Διαφωτισμός του Φουκώ δεν είναι πλέον μια άπαξ έξοδος από μια άπαξ ανωριμότητα, αλλά μια εσαεί επαναλαμβανόμενη έξοδος από μια εσαεί επανερχόμενη ανωριμότητα:³⁶ την ανωριμότητα να δεχόμαστε ένα παράδειγμα λόγου ως πανανθρώπινο, υπερϊστορικό και καθολικά δεσμευτικό. Το σχέδιο του Καντ για την κριτική κάθε αυθεντίας, απελευθερωμένο, πλέον, από την ιδέα ενός υπερϊστορικού και πανανθρώπινου Λόγου, ενεργοποιείται, έτσι, από τον Φουκώ εναντίον του ίδιου του Καντ, τον Λόγο του οποίου ο Φουκώ θα αντιμετωπίσει ως άλλη μια αυθεντία.³⁷

Αυτή, η τρίτη, ιστορική διεύρυνση οδηγεί, τέλος, στην τέταρτη και ριζοσπαστικότερη διεύρυνση της καντιανής σύμπλεξης ιστορικότητας και ορθολογικότητας. Την ορίζω ως οντολογική διεύρυνση. Αυτή αναδύεται ολοφάνερα στο –μεταφρασμένο στα ελληνικά– χειρόγραφο του Φουκώ για το κείμενο του Καντ.³⁸ Εκεί, πλέον, ο Φουκώ, διατυπώνει με τρόπο ξεκάθαρο το πλαίσιο, εντός του οποίου εντάσσει τη συνειδητή αυτοθεματοποίηση της ιστορικότητας, δηλαδή την ιστορικοποίηση, κάθε μορφής ορθολογικότητας, η οποία, θεωρεί ο Φουκώ, εμφανίζεται για πρώτη φορά στο κείμενο του Καντ. Η διερεύνηση των συνθηκών ανάδειξης μιας μορφής ορθολογικότητας, δεν αποσκοπεί στην κριτική κατάδειξή τους και μόνο, ούτε σε μια εγκυκλοπαιδική χάραξη

³² Αντίστοιχα, ο Φουκώ, πλέον, δεν θα μιλήσει για “αλήθεια” αλλά για «μηχανισμούς [παραγωγής της] αλήθειας». Βλ. και ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ 2011, 700–704.

³³ Βλ. ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ 2011, 40.

³⁴ Για την κριτική ως μέθοδο στο έργο του Φουκώ βλ. ΔΟΞΙΔΗΣ 2011.

³⁵ ΦΟΥΚΩ 2016, 19.

³⁶ Βλ. ΦΟΥΚΩ 1988 καθώς και την εξαιρετική ανάπτυξη του φουκωικού μετασχηματισμού της καντιανής ιδέας του Διαφωτισμού ως εξόδου στο ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ 2011, 45–49 και 54. Ο Φουρτούνης αποφεύγει, ωστόσο, να απαντήσει στο ερώτημα αν αυτός ο μετασχηματισμός είναι πιστός στην καντιανή κατανόηση του Διαφωτισμού ως εξόδου ή όχι.

³⁷ Για τη φουκωική κατανόηση της κριτικής ως προβληματοποίησης των νομιμοποιητικών λόγων μιας εποχής και συστηματικής θεματοποίησης των ιστορικοκοινωνικών συνθηκών ανάδυσής και αναπαραγωγής τους βλ. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ 2011, 699 κ.ε., ΜΠΙΛΤΛΕΡ 2017, 21 και 26–27 και ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ 2015, 122.

³⁸ ΦΟΥΚΩ 1988.

του ιστορικού ορίου μεταξύ δυο παραδειγμάτων ορθολογικότητας, ούτε, τέλος, και στην κατάδειξη των παθογενειών ενός παραδείγματος ορθολογικότητας με σκοπό τη διορθωτική βελτίωσή του. Η ορθή κατανόηση της ιστορικής συνθήκης της εκάστοτε μορφής Λόγου αποσκοπεί στον μετασχηματισμό αυτών των δεδομένων πρακτικών σε υλικό για τη δημιουργία νέων μορφών ζωής και Λόγου, οι οποίες δεν προοικονομούνται και δεν περιορίζονται από κανένα προδεδωμένο ρυθμιστικό ή/και κανονιστικό πλαίσιο:³⁹ τη θέση της πανανθρώπινα έλλογης αυτονομίας παίρνει η ιστορικοποιημένη και αισθητικοποιημένη αυτοποίηση.⁴⁰ Διαβάζουμε χαρακτηριστικά στο χειρόγραφο:

[Ο] μοντέρνος άνθρωπος δεν είναι ο άνθρωπος που ξεκινά να ανακαλύψει τον εαυτό του, τα μυστικά του και την κρυμμένη αλήθειά του· είναι ο άνθρωπος που προσπαθεί να επινοήσει τον εαυτό του. Αυτή η μοντερνικότητα δεν “απελευθερώνει τον άνθρωπο μέσα στο δικό του εγώ”· τον αναγκάζει να αντιμετωπίσει το καθήκον να παραγάγει τον εαυτό του.⁴¹

Απαντώντας σε προηγούμενες κριτικές, οι οποίες στόχευαν στην ανιστορικότητα και την υποτιθέμενη πλήρη ελευθερία της φουκωικής ιδέας περί “παραγωγής του εαυτού” ή αυτοποίησης,⁴² ο Φουκώ θα αναπροσαρμόσει την κεντρική ιδέα του εγχειρήματός του αναγνωρίζοντας τους ιστορικοκοινωνικούς περιορισμούς του προτάγματος της από-υποκειμενικοποίησης⁴³ ή, θετικά, της αυτοποίησης. Η αναδίπλωση αυτή, όμως, δεν θα σημαίνει και την εγκατάλειψη του εγχειρήματος αυτού. Οι εκάστοτε ιστορικοκοινωνικές συνθήκες μετατρέπονται σε υλικά για την παραγωγή ενός εκάστοτε νέου εαυτού:

[Θ]α έλεγα ότι η κριτική είναι η κίνηση μέσω της οποίας δίνεται στο υποκείμενο το δικαίωμα να επερωτήσει την αλήθεια σχετικά με τα αποτελέσματα εξουσίας και την εξουσία σχετικά με τους λόγους αλήθειάς της· λοιπόν, η κριτική θα ήταν η τέχνη της εκούσιας απείθειας, της βα-

³⁹ Βλ. ΜΠΆΤΛΕΡ 2017, 18.

⁴⁰ Ο Φουκώ συνδέει ευθέως τη σύγχρονη υποχώρηση της ηθικής ή/και των ομοιογενών ηθικών κωδικών με την (επ-)ανάδυση του ερωτήματος περί μιας –κανονιστικά απελευθερωμένης– “αισθητικής της ύπαρξης” σε ατομικό επίπεδο. Βλ. FOUCAULT 1994δ, 732, καθώς και FOUCAULT 1994γ, 698 κ.ε. Βλ., επίσης, και ΔΕΒΕΛΕΚΟΣ 2019, 26–27. Για το δυναμικό αυτής της, αισθητικοποιημένης, σχέσης προς τον εαυτό, στο πλαίσιο της θεμελίωσης ή/και της απορρύθμισης της κυριαρχίας βλ. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ 2011, 696 κ.ε. και ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ 2015, 191–21.

⁴¹ ΦΟΥΚΑΪ 1988, 19. Για τη φιγούρα του μπόεμ ανθρώπου, την οποία χρησιμοποιεί ο Φουκώ στο κείμενό του με αναφορά στον Μπωντλαίρ, ως του αρχέτυπου του μοντέρνου/νεωτερικού ανθρώπου βλ. GEUSS 2010, 171–72.

⁴² Βλ. ΜΠΆΤΛΕΡ 2017, 14, 27 και 49–50.

⁴³ Για τις έννοιες της υποκειμενικοποίησης, τις οποίες ο Γ. Φουρτούνης συνοψίζει εύστοχα ως «απορία του υποκειμένου», και της απο-υποκειμενικοποίησης στον Φουκώ βλ. ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ 2009, 52–53 και ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ 2011, 40–44. Για το ζήτημα παραγωγής της υποκειμενικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα βλ. ΝΙΝΟΣ 2021.

θυστόχαστης ανυπακοής. Η κριτική θα ήταν ουσιαστικά στην υπηρεσία της απο-υποκειμενικοποίησης στο παιχνίδι αυτού που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε, με μία λέξη, η πολιτική της αλήθειας. Αυτόν ακριβώς τον ορισμό [...] θα είχα την αλαζονεία να σκεφτώ ότι δεν διαφέρει πολύ από εκείνον που έδωσε ο Καντ: *όχι εκείνον περί κριτικής, αλλά ακριβώς εκείνον περί κάποιου άλλου πράγματος* [πλαγιογράμμιση: ΑΚ]. Αυτός δεν είναι, τελικά πολύ μακριά από τον ορισμό που έδωσε [ο Καντ – ΑΚ] για τον Διαφωτισμό.⁴⁴

Εντοπίζοντας προηγουμένως την ανάδυση αυτής της «μοντερνική[ς] στάση[ς]»⁴⁵ στο κείμενο του Καντ, δηλαδή στο «γεγονός ότι απεικονίζει το “σήμερα” ως διαφορά μέσα στην ιστορία και ως κίνητρο για ένα συγκεκριμένο φιλοσοφικό έργο»,⁴⁶ ο Φουκώ θα εκθέσει στο χειρόγραφο την επιχειρούμενη αντιστροφή του καντιανού εγχειρήματος στην πλήρη της ανάπτυξη:

Αλλά αν το καντιανό ερώτημα υπήρξε το ερώτημα σχετικά με το ποια όρια έχει η γνώση προκειμένου να αρνηθεί την υπέρβαση, νομίζω ότι το κριτικό ερώτημα σήμερα πρέπει να επιστρέψει και να γίνει ένα θετικό ερώτημα: *σε ό,τι μας έχει δοθεί ως καθολικό, αναγκαίο, υποχρεωτικό, ποια θέση καταλαμβάνει το μοναδικό, το τυχαίο, και το προϊόν αυθαίρετων εξαναγκασμών; Το θέμα, εν συντομία, είναι να μετασχηματίσουμε την κριτική που οδηγεί στη μορφή του αναγκαίου ορίου σε μια πρακτική κριτική που παίρνει τη μορφή μιας πιθανής υπέρβασης.*⁴⁷

Αυτό το εγχείρημα μετασχηματισμού της καντιανής περιοριστικής κριτικής σε παραγωγική κριτική θα κωδικοποιηθεί από τον Φουκώ ως ένα «φιλοσοφικό ήθος»,⁴⁸ το οποίο αντιστοιχεί σε μια «κριτική οντολογία του εαυτού μας»,⁴⁹ η οποία δοκιμάζει τα εκάστοτε κοινωνικοϊστορικά όρια με ενδεχόμενο σκοπό την υπέρβασή τους.⁵⁰ Η καντιανή αυτονομία⁵¹ δίνει έτσι τη θέση της στο «απροσδιόριστο έργο της [φουκωικής] ελευθερίας». ⁵² Ο Φουκώ θα συνοψίσει:

⁴⁴ Φουκώ 2016, 15–16. Βλ. και Μπάτλερ 2017, 34–36.

⁴⁵ Φουκώ 1988, 16.

⁴⁶ Φουκώ 1988, 15.

⁴⁷ Φουκώ 1988, 24. Βλ. και την πολύ εύστοχη ανάδυση των προβλημάτων συνοχής που παρουσιάζει το έργο του Φουκώ αναφορικά με αυτή την υπέρβαση στο ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ 2011, 41–44 και 55.

⁴⁸ Φουκώ 1988, 25.

⁴⁹ Φουκώ 1988, 26.

⁵⁰ Φουκώ 1988, 26. Σε αυτό τον ορίζοντα μπορεί να κατανοηθεί και η ερμηνεία της ιρανικής εξέγερσης από τον Φουκώ. Βλ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2011.

⁵¹ Για την καντιανή έννοια της αυτονομίας και για την επικαιρότητά της βλ. ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ 2015, 80–84.

⁵² Φουκώ 1988, 25. Βλ. και ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ 2015, 123–24. Για την κριτική πρόσληψη του φουκωικού εγχειρήματος βλ. αναλυτικά ΔΕΒΕΛΕΚΟΣ 2019, 29–47.

[Πιστεύω] ότι μπορεί να αποδοθεί μια σημασία σ' εκείνη την κριτική εξέταση του παρόντος και του εαυτού μας την οποία διαμόρφωσε ο Καντ με τους στοχασμούς του περί Διαφωτισμού. [...] Η κριτική οντολογία του εαυτού μας σίγουρα θα πρέπει να θεωρηθεί όχι ως μια θεωρία, ένα δόγμα, ούτε ακόμα ως ένα σταθερό σώμα γνώσης που συσσωρεύεται· πρέπει να συλληφθεί ως μια στάση, ένα ήθος, ένας φιλοσοφικός βίος στον οποίο η κριτική αυτού που είμαστε είναι συγχρόνως η ιστορική ανάλυση των ορίων που έχουν επιβληθεί πάνω μας και ένας πειραματισμός με την πιθανότητα να τα υπερβούμε.⁵³

Η ιστορικοκοινωνική, μεθοδολογική, αφυπερβατολογικοποιητική και οντολογική διεύρυνση της καντιανής έννοιας του Διαφωτισμού ως *άπαξ* εξόδου οδηγεί, έτσι, στη φουκωκική έννοια του Διαφωτισμού ως *εσαεί* εξόδου.

4. Προοπτικές: αυτονομία, αυτοποίηση, αυθεντία

Σύμφωνα με τον Καντ, Διαφωτισμός σημαίνει εκείνη την ιστορικά προσδιορισμένη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας, κατά την οποία η ανάδυση της δημόσιας σφαίρας, και *μάλλον* μόνον αυτή, ενεργοποιεί τη γενικευμένη, ελεύθερη εξάσκηση των έλλογων ικανοτήτων του ανθρώπου. Αυτή η γενικευμένη εξάσκηση έρχεται σε κριτικό διάλογο με κάθε είδους αυθεντία· στο κείμενο του Καντ, εν προκειμένω, με την ιατρική, την νομική, τη στρατιωτική, την κρατική και, κυρίως, τη θρησκευτική.⁵⁴ Ο Λόγος και τα όριά του, ως προσβάσιμος και ενσαρκωμένος σε και από κάθε έλλογο ον, δεν επέχει θέση αυθεντίας αλλά υπερϊστορικής και διυποκειμενικά δεσμευτικής αλήθειας. Αυτήν ακριβώς τη θεμελιώδη προκείμενη έρχεται να υπονομεύσει η παραγωγική ανάγνωση του Φουκώ.⁵⁵ Αυτός αντικαθιστά την έννοια της καντιανής κριτικής, η οποία εντέλει αποσκοπεί στον περιορισμό της αξίωσης αλήθειας κάθε αυθεντίας μέσω των ορίων, τα οποία θέτει ο υπερϊστορικός και καθολικός, καντιανός Λόγος.⁵⁶ Ο Φουκώ θα αναδείξει, ωστόσο, τη συμπλοκή κοινωνικοϊστορικής συνθήκης και ορθολογικότητας στο κείμενο του Καντ ως το κατεξοχήν ιδεώδες του τι θα

⁵³ Φουκώ 1988, 29.

⁵⁴ Βλ. ΚΑΝΤ 2004α, 135–43. Για την επικαιρότητα του κειμένου του Καντ βλ. ΛΑΒΡΑΝΟΥ 2017.

⁵⁵ Αυτή, τη θεμελιώδους σημασίας μετατόπιση παραβλέπει το άρθρο των Χ.Λ. Ντρέιφους (H.L. Dreyfus) και Π. Ράμπινου (P. Rabinow) καθώς θεωρεί εσφαλμένα ότι ο Φουκώ (και ο Χάμπερμας) ακολουθούν τον Καντ στο ότι ο «κριτικός λόγος» εκκινεί από την απόρριψη της ιδέας «ουσιωδών φιλοσοφικών αληθειών για την ανθρώπινη φύση». Αδυνατώντας να εντοπίσουν την παράδοξη σύνδεση μεταξύ υπερϊστορικών ανθρώπινων ικανοτήτων και των ιστορικών όρων γενικής εκδίπλωσής τους στο κείμενο του Καντ, την οποία εντοπίζει ο Φουκώ, αποτυγχάνουν να ταυτοποιήσουν τον μετασχηματισμό που επιχειρεί ο Φουκώ στο καντιανό κριτικό εγχείρημα. Βλ. DREYFUS & RABINOW 1986, 110 κ.ε.

⁵⁶ Για την αντίστιξη φουκωκικής και χαμπερμασιανής κατανόησης της αλήθειας βλ. ΠΑΡΟΥΣΗΣ 2011, 641.

πρέπει να είναι κριτική:⁵⁷ όχι ο περιορισμός θεωρητικών, πρακτικών και εντέλει, οντολογικών δυνατοτήτων, αλλά η ταυτοποίηση και η διερεύνηση των ορίων ενός εκάστοτε ιστορικά προσδιορισμένου λόγου⁵⁸ με σκοπό την ενδεχόμενη υπέρβασή του: η υπερβατολογική κριτική γίνεται «κριτική οντολογία».⁵⁹

Η κατάδειξη της απομάκρυνσης της φουκωικής ανάγνωσης από το γράμμα και το πνεύμα του καντιανού εγχειρήματος που επιχειρήθηκε δεν έχει σκοπό την απονομιμοποίηση του φουκωικού εγχειρήματος – ούτε, όμως, και την επιδοκμασία του.⁶⁰ Ούτε, ακόμα, ενδιαφέρει εδώ, εάν η τεράστια απήχηση που έχει το έργο του Φουκώ, οφείλεται στην ποιότητα και την εσωτερική συνέπεια του ή σε άλλους παράγοντες.⁶¹ Το σίγουρο, όμως, είναι ότι ένας από τους βασικούς λόγους αυτής της απήχησης είναι η καθολικοποιημένη (μετα-)νεωτερική καχυποψία απέναντι σε κάθε είδους αυθεντία,⁶² ακόμα και σε αυτή του Λόγου,⁶³ η οποία συνοψίζεται και αντανακλάται στο έργο του Φουκώ.

Αυτό που ενδιαφέρει την παρούσα συμβολή είναι η διάγνωση, ότι μετά την κρίση νομιμοποίησης του ιδεώδους ενός υπεριστορικού και πανανθρώπινου Λόγου, το οποίο συνοψίστηκε και αποτυπώθηκε στη φιλοσοφία του Καντ, ακολουθεί η κρίση απονομιμοποίησης κάθε Λόγου ως αυθεντικά δεσμευτικού: η ύστατη ανακήρυξη κάθε λόγου ως αυθεντίας και το συνεπαγόμενο πρόταγμα αυτοποίησης, το οποίο συνοψίστηκε και αποτυπώθηκε στη σκέψη του Φουκώ, φαίνεται να έχουν φτάσει, ως εγχειρήματα, στα όριά τους. Παραδείγ-

⁵⁷ Βλ. FOUCAULT 1994στ, 777–78. Με αυτόν τον τρόπο, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γ. Φουρτούνης, η φαινομενική διάζευξη μεταξύ της κατανόησης του Διαφωτισμού ως «εξόδ[ου] ή ως διαφυγ[η]ς] από την ιστορικοιστική λογική των εποχών», από τη μια, και ως «λογική[ς] του ανήκειν σε μια εποχή καθορισμού», από την άλλη, μετατρέπεται σε σύζευξη. Αφού ο Φουκώ εντοπίζει στο κείμενο του Καντ μια σύνδεση ιστορικής συνθήκης και –κατ’ αξίωση– υπεριστορικών ικανοτήτων, τότε ο καντιανός Διαφωτισμός, σύμφωνα με τον Φουκώ, είναι η κατανόηση του εκάστοτε συγκεκριμένου ανήκειν, στην περίπτωση μας, στη σύνταξη με το αίτημα ελεύθερης εκδίπλωσης των, κατά Καντ, υπεριστορικών ανθρώπινων ικανοτήτων, η οποία [κατανόηση] καθίσταται δυνατή μόνο μέσω της θεματοποίησης των ιστορικών όρων εμφάνισης αυτού του ανήκειν. Ο Φουκώ διαχωρίζει ρητά την ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου κειμένου του Καντ, το οποίο, σύμφωνα με τον Φουκώ, δεν ακολουθεί μια «ιστορικοιστική λογική των εποχών». Βλ. FOUCAULT 1994β και ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ 2011, 51–53. Ο Φουρτούνης γνωρίζει και παραπέμπει σε αυτό, το πολύ κρίσιμο χωρίο για τη φουκωική κατανόηση της καντιανής έννοιας του Διαφωτισμού.

⁵⁸ Σε μια συνέντευξή του ο Φουκώ θα υποστηρίξει ρητά ότι η θέση περί υπεριστορικότητας του υποκειμένου / Λόγου δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην ερμηνευτική πρόκληση της μελέτης της ιστορικότητας του Λόγου. Βλ. FOUCAULT 1994α, 436.

⁵⁹ Για τον τρόπο με τον οποίο αυτή η κριτική οντολογία διαχωρίζεται σε οντολογία της γνώσης, της εξουσίας και του εαυτού, βλ. ΝΤΕΛΕΖ 2005, 193 κ.ε. και ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ 2011, 698.

⁶⁰ Για την κατάδειξη του προγράμματος της ριζοσπαστικής κοινωνικής κριτικής ως του κατεξοχήν αστικού εγχειρήματος βελτίωσης και, έτσι, διατήρησης της καθεστηκιάς τάξης πραγμάτων και για τα ανυπέρβλητα όριά του βλ. την εξαιρετική ανάλυση του Ρέιμοντ Γκόις (Raymond Geuss) στο GEUSS 2010.

⁶¹ Σχετικά με τους “άλλους” παράγοντες βλ. ΜΑΝΤΟΖΙΟ 2019.

⁶² Βλ. ΦΟΥΚΩ 2016, 20–21.

⁶³ Βλ. ΑΡΕΝΤ 1994, 161 και ΜΠΑΤΛΕΡ 2017, 46.

ματα τόσο από τη λογοτεχνία [Μισέλ Ουελμπέκ (Michel Houellebecq),⁶⁴ Εμμανουέλ Καρέρ (Emmanuel Carrère)⁶⁵], όσο και από τη φιλοσοφία [Ζαν Αμερί (Jean Améry)⁶⁶ και Αλάσνταϊρ Μάκιντάρ (Alasdair MacIntyre)⁶⁷] αλλά κυρίως από την πολιτική (επιδρομή στο Καπιτώλιο των Η.Π.Α. το 2021, άνοδος της ακροδεξιάς, κρίση αντιπροσώπευσης σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο⁶⁸) μαρτυρούν την κόπωση τόσο από το ανέφικτο του αυτοποιητικού προτάγματος⁶⁹ –της «πολιτικής της αλήθειας», με τα λόγια του Φουκώ⁷⁰ όσο και της νοσταλγικής επιστροφής σε αυθεντίες άλλων εποχών.⁷¹

Η εποχή μας διατρέχεται θεμελιωδώς από αυτή τη σχιζοειδή τάση αποστροφής προς –και νοσταλγίας για– την αυθεντία.⁷² Μια σημαντική συμβολή στην προσπάθεια αναπροσδιορισμού της σχέσης αυτής⁷³ αποτελεί ένα άρθρο ενός πολύ σημαντικού, πλην, όμως, παραγνωρισμένου Γερμανού φιλοσόφου της προπολεμικής γενιάς, ο οποίος εξακολουθεί να παράγει φιλοσοφικό έργο και μετά τον πόλεμο. Στο άρθρο του «Το πρόβλημα της αυθεντίας»,⁷⁴ το οποίο δημοσιεύεται το 1952 σε έναν τιμητικό τόμο για τον Καρλ Γιάσπερς (Karl Jaspers),⁷⁵ ο Βερολινέζος φιλόσοφος Γκέρχαρντ Κρίγκερ (Gerhard Krüger) προσπαθεί να επαναδιατυπώσει τη σχέση του (μετα-)νεωτερικού υποκειμένου με την αυθεντία, αποκλείοντας κατηγορηματικά την οποιαδήποτε νοσταλγική επιστροφή στο παρελθόν των ευρωπαϊκών Μέσων Χρόνων.⁷⁶ Η διάγνωση του Κρίγκερ συνίσταται στην εξής διαπίστωση: το μένος του νεωτερικού ανθρώπου για κάθε αυθεντία⁷⁷ προέκυψε από την αξίωση απόλυτης υπακοής στην

⁶⁴ ΟΥΕΛΜΠΕΚ 2015.

⁶⁵ ΚΑΡΕΡ 2022.

⁶⁶ ΑΜΕΡΥ 2004α και 2004β.

⁶⁷ ΜΑΚΙΝΤΑΪΡ 2021.

⁶⁸ Βλ. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ 2023.

⁶⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ η Τζούντιθ Μπάτλερ εκκινεί με σκοπό να δείξει, μεταξύ άλλων, τη συνεισφορά του Φουκώ «στην κανονιστική θεωρία» (ΜΠΑΤΛΕΡ 2017, 14), καταλήγει να συνοψίζει το φουκωϊκό εγχείρημα στην παραγωγή «καλλιτεχνία[ς] μέσα από τον καταναγκασμό». ΜΠΑΤΛΕΡ 2017, 50. Βλ. και ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ 2015, 119–20.

⁷⁰ Βλ. ΦΟΥΚΩ 2016, 16.

⁷¹ Βλ. χαρακτηριστικά DREHER 2017. Το βιβλίο του Ροντ Ντρέερ (Rod Dreher) αποτελεί μια νεοσυντηρητική παρανόηση της καταληκτικής φράσης του βιβλίου του Μάκιντάρ, *Μετά την αρετή*. Εκεί ο Μάκιντάρ γράφει: «Περιμένουμε όχι έναν Γκοντό αλλά έναν άλλο –αναμφίβολα πολύ διαφορετικό– άγιο Βενέδικτο» (ΜΑΚΙΝΤΑΪΡ 2021, 581).

⁷² Βλ. ΑΡΕΝΤ 1994, 157–58.

⁷³ Είναι εντυπωσιακό ότι αυτή ακριβώς η προβληματική επανεμφανίζεται στο πρόσφατα δημοσιευμένο βιβλίο του Πίτερ Άνταμσον (Peter Adamson) για τη μεσαιωνική φιλοσοφία. Εκεί ο Άνταμσον εκθέτει τον τρόπο με τον οποίο η μεσαιωνική σκέψη επαναπροσδιόρισε με έλλογο τρόπο τη σχέση της με την αυθεντία, ύστερα από την ευρύτερη αποδοχή αποτυχίας μιας τελικής θεμελίωσης δεσμευτικών, θεωρητικοπρακτικών περιεχομένων με βάση την αριστοτελική φιλοσοφία. Βλ. ενδεικτικά ADAMSON 2022, xiii–xiv.

⁷⁴ KRÜGER 1958.

⁷⁵ PIPPER 1953.

⁷⁶ KRÜGER 1958, 233.

⁷⁷ Για μια γενεαλογία της έννοιας της αυθεντίας από τον Πλάτωνα μέχρι τη νεωτερικότητα

εκκλησιαστική αυθεντία, η οποία αποτέλεσε και το παράδειγμα κάθε άλλης αυθεντίας. Όπως η αυθεντία που αξίωσε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία απέκλειε εξολοκλήρου την ανθρώπινη ελευθερία έτσι και, αντίστροφα, η νεωτερική αυτόνομη ελευθερία αυτοκατανοήθηκε ως προγραμματικός, τουλάχιστον, αποκλεισμός κάθε αυθεντίας.⁷⁸

Ο Κρίγκερ θα προσπαθήσει να ανασκευάσει τον φαινομενικά αυταπόδεικτο αλληλοαποκλεισμό αυθεντίας και ελευθερίας σε δυο βήματα. Το πρώτο βήμα εκκινεί από την αυθεντία. Αυτή είναι εκείνη η θεσμική ή προσωπική αρχή, η οποία, σύμφωνα με τον Κρίγκερ, θέτει το μέτρο των πρακτικών και των πραγμάτων⁷⁹ και αποζητά την εσωτερικευμένη, δηλαδή *ελεύθερη* αποδοχή του εκάστοτε μέτρου. Με τα λόγια του Κρίγκερ, η αυθεντία, «θέλει και χρειάζεται» τη φυσική, δηλαδή, την ανθρώπινη ελευθερία.⁸⁰

Το δεύτερο, δυσκολότερο, βήμα αφορά στην κατάδειξη του ότι η ελευθερία *παραπέμπεται* εσωτερικά και από μόνη της στο στοιχείο της αυθεντίας.⁸¹ Σύμφωνα με τον Κρίγκερ, το νεωτερικό, αυτόνομο υποκείμενο,⁸² στην προσπάθεια διατήρησης της ελευθερίας του αποσύρθηκε από τη δημοσιότητα, δηλαδή απομακρύνθηκε από τις, αναγκαίες για την κοινωνική αναπαραγωγή, αρχές κοσμικής αυθεντίας, και αποσύρθηκε στην ιδιωτική σφαίρα. Ο υστερονεωτερικός άνθρωπος του Κρίγκερ είναι στη *δημόσια σφαίρα* το καντιανό υποκείμενο της *ιδιωτικής/προσωπικής* χρήσης του Λόγου, το οποίο υπακούει ή/και συμμορφώνεται αλλά δεν ταυτίζεται με την εκάστοτε κοσμική αυθεντία. Αυτή η απόσυρση έχει ένα διπλό αντίκτυπο: από τη μια η δημόσια σφαίρα γίνεται η σφαίρα του πλήρους εξοβελισμού της ατομικής ιδιαιτερότητας και, έτσι, μια σφαίρα όπου η ανταλλάξιμη, δηλαδή ομογενοποιημένη, δημόσια ατομικότητα χρησιμοποιείται για τους εκάστοτε σκοπούς ενός εκάστοτε απρόσωπου κοινωνικοπολιτικού μηχανισμού.⁸³ Ο άνθρωπος, από την άλλη, παραμένει ιδιωτικά ελεύθερος, με κόστος όμως, τη δημόσια αντικειμενοποίησή του.⁸⁴ Κι αυτή, όμως, η ιδιωτική ελευθερία, αποδεικνύεται ως χίμαιρα, καθώς το πρόταγμα

βλ. ΑΡΕΝΤ 1994.

⁷⁸ KRÜGER 1958, 235–36. Η Αρεντ θα υποστηρίξει την άρρηκτη σχέση μεταξύ αυθεντίας, θρησκείας και παράδοσης και τη συνεπαγόμενη αδυνατότητα απομόνωσης μιας εκ των τριών (ΑΡΕΝΤ 1994, 188) και ανάγει την «κρίση του σημερινού κόσμου» στην κρίση της τριάδας αυτής (ΑΡΕΝΤ 1994, 201).

⁷⁹ KRÜGER 1958, 244–45. Ο Κρίγκερ αντλεί, κατά πάσα πιθανότητα, αυτόν τον ορισμό της αυθεντίας από την πλατωνική *Πολιτεία*. Βλ. ΑΡΕΝΤ 1994, 192.

⁸⁰ KRÜGER 1958, 245. Βλ. και ΑΡΕΝΤ 1994, 164.

⁸¹ Όπως γράφει ο Μπέρναρντ Ουίλιαμς (Bernard Williams), «αν δεν υπάρχει αυθεντία, τότε θα υπάρχει μόνο ισχύς» (WILLIAMS 2002, 8). Ευχαριστώ θερμά τον Γ. Ξηροπαΐδη για την υπόδειξη αυτού του εξαιρετικού έργου.

⁸² Ο Κρίγκερ διαχωρίζει ρητά αυτό το ιδεοτυπικό υποκείμενο της νεωτερικότητας από το υποκείμενο που συλλαμβάνεται από τη φιλοσοφία του Καντ. Βλ. KRÜGER 1967.

⁸³ KRÜGER 1958, 249.

⁸⁴ Στην ίδια, εν πολλοίς, διάγνωση καταλήγει και ο Θάνος Λίποβατς στο διεισδυτικό άρθρο του «Η κρίση της μετανεωτερικότητας» (ΛΙΠΟΒΑΤΣ 2024).

ενός βίου, έστω και ιδιωτικού, απελευθερωμένου από κάθε αυθεντία, ενός βίου που θα εκπλήρωνε το νιτσεικό πρόταγμα της ριζικής δημιουργίας νέων αξιών απέτυχε: οι νιτσεικοί «μεγάλοι άνδρες»,⁸⁵ είτε αναμόρφωσαν κάποια ήδη υφιστάμενη παράδοση,⁸⁶ είτε ωθήθηκαν σε μια ριζοσπαστική κριτική του παρόντος χωρίς κάποιο θετικό παράγωγο.⁸⁷ Ο Κρίγκερ θα συνοψίσει: «Το μηδενιστικό κενό της ιδιωτεύουσας ανθρωπότητας είναι, σε αυτή την περίπτωση, το σύστοιχο της *απανθρωποποιημένης δημοσιότητας*».⁸⁸

Ιδιωτικό μηδενιστικό κενό και απανθρωποποιημένη δημοσιότητα οδηγούν, λοιπόν, ακριβώς στην ανάγκη αναθεώρησης της σχέσης ελευθερίας και αυθεντίας,⁸⁹ η οποία συνοψίζεται στην εξής ερώτηση:

Μήπως θα έπρεπε, μάλλον, να σκεφτούμε, ότι δεν είναι μόνο η αυθεντία η οποία θέλει και χρειάζεται μια ελευθερία που να ανταποκρίνεται σε εκείνη αλλά και ότι η ελευθερία, με τη σειρά της, μια αυθεντία που να ανταποκρίνεται σε αυτή;⁹⁰

Μέσω της νέας δημοσιότητας, η οποία θα έχει επαναθεμελιωθεί στην αυθεντία, το (μετα-)νεωτερικό υποκείμενο, θα υποστηρίξει ο Κρίγκερ, δεν θα κέρδιζε μόνο «ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο στη ζωή του, σκοπό και μέτρο», δεν θα επανεωνόταν μόνο με τον πλούτο τού [εξωτερικού ή/και δημόσιου – ΑΚ] κόσμου, αλλά θα ανακάλυπτε εκ νέου και «την αδιαμφισβήτητη ομοφωνία με τον συνάνθρωπο, η οποία προκύπτει από τα κοινά μέτρα».⁹¹ Αντίστροφα, η νέα δημοσιότητα θα αποκτούσε ξανά διαφοροποιημένο περιεχόμενο, θα ενσωμάτωνε, δηλαδή, τη διαφορετικότητα του ατόμου σε δημόσιο επίπεδο καθώς αυτό θα έπαυε να ιδιωτεύει και θα αναλάμβανε ελεύθερα και καλή τη πίστει ένα συγκεκριμένο ρόλο για την επίτευξη και διατήρηση μιας κοινής σύμπραξης. Η συναίνεση στο μέτρο που θέτει η αυθεντία δεν θα ήταν πράξη άκριτης υποταγής αλλά, ως «κριτική συναίνεση της/ου ίδιας/ου εξαναγκαζόμενης/ου»,⁹² πράξη ελευθερίας.⁹³ Η δημοσιότητα, έτσι, θα πει ο Κρίγκερ,

⁸⁵ KRÜGER 1958, 249.

⁸⁶ Για το θεμελιώδη ρόλο της νιτσεικής σκέψης και του διαλόγου με το παράδειγμα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας στο έργο του ύστερου Φουκώ, βλ. FOUCAULT 1994γ. Είναι εντυπωσιακό, ότι κείμενο του Κρίγκερ, έχοντας εδώ κατά νου τον Νίτσε, τον Γκαίτε και τον Χέγκελ, αναπτύσσει ένα κριτικό ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο προοικονομεί και μπορεί να εφαρμοστεί ως έχει στο εγχείρημα του Φουκώ. Βλ. ειδικότερα KRÜGER 1958, 249–50.

⁸⁷ Για το τέλος της μεταφυσικής στον Νίτσε, ο οποίος, μαζί με τον Χάιντεγκερ, αποτελεί μια θεμελιώδη προκείμενη στο έργο του Φουκώ, βλ. MAGGINI 2008.

⁸⁸ KRÜGER 1958, 250, δική μου μετάφραση. Βλ. και ΛΙΠΟΒΑΤΣ 2024.

⁸⁹ KRÜGER 1958, 250.

⁹⁰ KRÜGER 1958, 248, δική μου μετάφραση.

⁹¹ KRÜGER 1958, 251, δική μου μετάφραση.

⁹² Οφείλω στην Α. Λαβράνου αυτή την εύστοχη διατύπωση.

⁹³ KRÜGER 1958, 250.

θα εξανθρωπιζόταν.⁹⁴ Παραθέτω:

Τότε θα ήταν, μεν, όλες/οι ελεύθερες/οι και αντικείμενα σεβασμού ως τέτοιες/οι, αλλά, *δεν θα ήταν όλες/οι όμοιες/οι*: οι όντως αναπόφευκτες διαφορές –οι διαφορές της ευθύνης, της ευσυνείδητης υποχρέωσης, του προσωπικού διαμετρήματος και της προσωπικής αξιοπρέπειας– θα αποκτούσαν νόημα και θα εκπληρώνονταν ως ανθρώπινες[.]⁹⁵

Αυτή θα ήταν μια ελευθερία όπως θα την ήθελε και θα τη χρειαζόταν η αυθεντία, αλλά και μια αυθεντία, όπως θα την ήθελε και θα τη χρειαζόταν η ελευθερία. Κάπως έτσι θα μπορούσε να μοιάζει μια τρίτη έξοδος, αυτή τη φορά ούτε μόνο από τη μονομερή ανωριμότητα, δηλαδή από άκριτη αποδοχή δοξασιών και πρακτικών, ούτε, όμως, μόνο από τη μονομερή ωριμότητα, δηλαδή από την άκριτη ακύρωση της ιδέας κάθε αυθεντίας και από τον σύστοιχό της, αταβιστικό ψευδονοοσυντηρητισμό,⁹⁶ αλλά και από τις δύο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΡΕΝΤ, Χ. 1994. Τι είναι αυθεντία;, μτφρ. Γ.Ν. Μερτίκας. *Λεβιάθαν* 15: 149–202.
- ΒΑΚΗ, Φ. 2012. *Η πρόοδος στον Διαφωτισμό. Πρόσωπα και προσώπεια*. Αθήνα: Ευρασία.
- ΔΕΒΕΛΕΚΟΣ, Π. 2019. *Η κριτική φιλοσοφία σύμφωνα με τον Μ. Foucault*, <<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2893091/file.pdf>> (31/05/2024).
- ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ. 2011. Η μέθοδος του Φουκώ. *Νέα Εστία* 1843: 630–37.
- ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ, ΣΤ. 2011. Ο Φουκώ και η ιρανική εξέγερση, ξανά. *Νέα Εστία* 1843: 706–15.
- ΚΑΝΤ, Ι. 1989. Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός. Στο Μ. MENDELSONH, Ι. ΚΑΝΤ, J.G. HAMMAN κ.ά., *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Κριτική, 17–29.
- _____, 2002. *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισ.–μτφρ.–σχλ. Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Ιδεόγραμμα.
- _____, 2004α. *Η Διένεξη των Σχολών*, εισ.–μτφρ.–σχλ. Θ. Γκιούρας. Αθήνα: Σαββάλας.
- _____, 2004β. *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μτφρ.–σημειώσεις–επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Εστία.
- _____, ³2006. *Κριτική του Καθαρού Λόγου. Υπερβατική διαλεκτική και υπερβατική μεθοδολογία*, εισ.–μτφρ.–σχλ. Μ.Φ. Δημητρακόπουλος. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- ΚΑΡΕΡ, Ε. 2022. *Πόγκα*, μτφρ. Γ.Θ. Καράμπελας. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ, Α. 2015. *Φιλοσοφίες της ελευθερίας. Από τον Μαρξ και τον κλασικό φιλελευθερισμό ως το Καστοριάδη, τον Φουκώ και τη δημοκρατία των κοινών*, <<https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4810>> (31/05/2024).

⁹⁴ KRÜGER 1958, 251.

⁹⁵ KRÜGER 1958, 251–52, δική μου μετάφραση.

⁹⁶ Βλ. και ΛΙΠΟΒΑΤΣ 2024.

- ΛΑΒΡΑΝΟΥ, Α. 2017. Επίκαιρο το μήνυμα του Διαφωτισμού στην εποχή της κρίσης, <<https://www.haniotika-nea.gr/epikero-to-minima-tou-diafotismou-stin-epochi-tis-krisis/>> (30/05/2024).
- ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ. 2024. Η κρίση της μετανεωτερικότητας. *Φρέαρ* 12: χωρίς σελιδοποίηση, <<https://mag.frear.gr/i-krisi-tis-metaneoterikotitas/>> (30/05/2024).
- ΜΑΚΙΝΤΑΪΡ, Α. 2021. *Μετά την αρετή. Μελέτη ηθικής θεωρίας*, μτφρ. Δ. Δημακόπουλος, Ν. Μανωλόπουλος & Μ. Πάγκαλος. Αθήνα: Άρτος Ζωής.
- ΜΑΝΤΟΖΙΟΪ, Ζ.-Μ. 2019. *Μισέλ Φουκώ. Η μακροημέρευση μιας απάτης. Φουκώφιλοι και φουκωλάτρες*, μτφρ. Γ. Παπαδόπουλος & Ν.Ν. Μάλλιαρης. Αθήνα: Μάγμα.
- ΜΠΑΤΛΕΡ, Τζ. 2017. *Τι είναι κριτική; Ένα δοκίμιο για την αρετή στον Φουκώ*, μτφρ. Θ. Λάγιος. Αθήνα: Πλέθρον.
- ΝΙΝΟΣ, Γ. 2021. Διαδικασίες παραγωγής υποκειμένου στον 21ο αιώνα και δυναμικές της μετάβασης. *Ουτοπία* 138: 151–68.
- ΝΤΕΛΕΖ, Ζ. 2005. *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος. Αθήνα: Πλέθρον.
- ΟΥΕΛΜΠΕΚ, Μ. 2015. *Υποταγή*, μτφρ. Α. Σιπητάνου. Αθήνα: Εστία.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε.Π. 1971. Εισαγωγή. Immanuel Kant. Καντ, Ι. *Δοκίμια*, εισ.-μτφρ.-σχλ. Ε.Π. Παπανούτσος. Αθήνα: Δωδώνη, 17–23.
- ΠΑΡΟΥΣΗΣ, Μ. 2011. Μισέλ Φουκώ: αλήθεια και νομικές πρακτικές. *Νέα Εστία* 1843: 638–44.
- ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Κ. 2011. Το πολιτικό και η αλήθεια. Για την πολιτική φιλοσοφία του Φουκώ. *Νέα Εστία* 1843: 618–705.
- ΦΟΥΚΩ, Μ. 1988. *Τι είναι Διαφωτισμός;*, μτφρ. Στ. Ροζάνης. Αθήνα: Έρασμος.
- _____, 2016. *Τι είναι κριτική;*, μτφρ. Θ. Λάγιος. Αθήνα: Πλέθρον.
- ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ, Γ. 2009. Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπάτλερ. *Σύγχρονα Θέματα* 106: 51–58.
- _____, 2011. Ο ύστερος Φουκώ επιστρέφει στον Καντ: Τι είναι Διαφωτισμός;. *Αξιολογικά* 25: 39–58.
- ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, Γ. 2023. *Αχ, Ευρώπη! Κείμενα για το μέλλον της Ευρώπης και την δημόσια σφαίρα*, μτφρ. Δ. Υφαντής. Αθήνα: Ροές.
- ADAMSON, P. 2022. *Don't Think for Yourself. Authority and Belief in Medieval Philosophy*. Ιντιάνα, Νοτρ Ντέμ: University of Notre Dame Press.
- AMÉRY, J. 2004α. Michel Foucault und sein 'Diskurs' der Gegen-Aufklärung. Vorstellung und Vorbehalt. Στο J. AMÉRY, *Werke*, 6: *Aufsätze zur Philosophie*, επιμ. G. SCHEIT. Στουτγάρδη: Klett-Cotta, 219–31.
- _____, 2004β. Neue Philosophie oder alter Nihilismus. Politisch-Polemische über Frankreichs enttäuschte Revolutionäre. Στο J. AMÉRY, *Werke*, 6: *Aufsätze zur Philosophie*, επιμ. G. SCHEIT. Στουτγάρδη: Klett-Cotta, 232–54.
- DREHER, D. 2017. *The Benedict Option: A Strategy for Christians in a Post-Christian Nation*. Νέα Υόρκη: Sentinel.
- DREYFUS, H.L. & RABINOW, P. 1986. What is Maturity? Habermas and Foucault on 'What is Enlightenment'. Στο D.C. HOY (επιμ.), *Foucault: A Critical Reader*. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Blackwell, 109–121.
- FOUCAULT, M. 1994. *Dits et écrits*, IV: 1954–1988, επιμ. D. DEFERT, F. EWALD, & J. LAGRANGE. Παρίσι: Gallimard.

- _____, 1994α. Structuralisme et poststructuralisme. Στο FOUCAULT 1994, 431–57.
- _____, 1994β. Qu'est-ce que les *Lumières*?. Στο FOUCAULT 1994, 679–88.
- _____, 1994γ. Le retour de la morale. Στο FOUCAULT 1994, 696–707.
- _____, 1994δ. Une esthétique de l'existence. Στο FOUCAULT 1994, 730–35.
- _____, 1994ε. La vie: l'expérience et la science. Στο FOUCAULT 1994, 763–76.
- _____, 1994στ. Vérité, pouvoir et soi. Στο FOUCAULT 1994, 777–83.
- GEUSS, R. 2010. On Bourgeois Philosophy and the Concept of “Criticism”. Στο *Politics and the Imagination*, Νιου Τζέρσεϋ & Όξφορντσάιρ: Princeton University Press, 167–85.
- _____, 2014. *A World Without Why*. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϋ: Princeton University Press.
- KRÜGER, G. 1958. Das Problem der Autorität. Στο *Freiheit und Weltverwaltung. Aufsätze zur Philosophie der Geschichte*. Φράμπουργκ & Μόναχο: Verlag Karl Alber, 231–54.
- _____, 1967. *Philosophie und Moral in der kantischen Ethik*. Τύμπιγκεν: J.C.B. Mohr.
- MAGGINI, G. 2008. Nietzsche Through Aristotle: Ontology, Hermeneutics, and the End of Metaphysics. *Αριάδνη* 14: 221–44.
- PIPPER, ΚΛ. (επιμ.) 1953. *Offener Horizont. Festschrift für Karl Jaspers zum 70. Geburtstag*. Μόναχο: Piper.
- RABINOW, P. 1984. *The Foucault Reader*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.
- TSINOREMA, ΣΤ. 2015. The Principle of Autonomy and the Ethics of Advance Directives. *Synthesis Philosophica* 59(1): 73–88.
- WILLIAMS, B. 2002. *Truth and Truthfulness*. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϋ & Γούντστοκ, Όξφορντσάιρ: Princeton University Press.

Αντώνιος Καλατζής
Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας
Τμήμα Φιλοσοφίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
kalatzis@uoi.gr